

Нино ДЕЛИЋ*
Историјски институт
Београд

АУСТРОУГАРСКИ ВОЈНИЦИ ЧЕШКОГ ПОРЕКЛА У СРПСКОМ ЗАРОБЉЕНИШТВУ 1914–1915. РАЗЛИЧИТА ИСКУСТВА И ВИЂЕЊА**

Апстракт: Рад је посвећен компаративној анализи успомена петорице аустроугарских војника чешке националности које је током Првог светског рата заробила српска војска. Рудолф Прохаска, Јарослав Јанда, Карел Боуше, Јозеф Мажик и Јозеф Шрамек саставили су мемоарска дела у којима описују живот у српском заробљеништву од краја 1914. па све до децембра 1915. године, када су их преузели Италијани. Њихова искуства и перцепције догађаја увелико се преклапају, али су уочљиве и одређене разлике. Анализа сличности и различитости у перцепцији појединих феномена указује на постојање доста неуједначених услова живота за заробљенике у Србији. Фактори попут војног чина, конкретног места смештаја, поседовања занатских или лекарских вештина, као и могућност помоћи из отаџбине увелико су одређивали судбину војних заробљеника у Србији.

Кључне речи: Аустроугарска, Србија, Први светски рат, 1914–1915, ратни заробљеници, Чеси, логори, тифус, албанска голгота

Током Првог светског рата Краљевина Србија је заробила десетине хиљада аустроугарских војника. Многи од њих саставили су мемоаре у вези с ратним временом, или су сачували дневнике из тог периода. Та дела представљају изузетно драгоцен извор за проучавање прилика у српским заробљеничким логорима али и у остатку Србије тога времена.

* nino.delic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. Бр. 177030).

Нажалост, само мали број таквих извора је искоришћен у српској историографији. Проучавање ове теме је утолико значајније што је током рата аустроугарска пропаганда често оптуживала Србију за лоше поступање са заробљеним војницима да би се урушио њен углед у светској јавности. Упркос изузетно обимној литератури о улози Србије у „Великом рату”, у фокусу истраживача и публициста увек су некако били „велики догађаји”. Писци историје посвећивали су више пажње високо позиционираним официрима, војним стратегијама и тактикама него животним приликама главног носиоца ратних дејстава – обичном војнику. Посебну групу међу војницима чине они који су током рата то на неки начин престали да буду – ратни војни заробљеници. Упркос великом броју војника које је Србија заробила током сукоба, о њима је писано изузетно мало. Стечена искуства и судбине тих људи углавном су остали неиспричани и непознати широј јавности.¹

Након завршетка Првог светског рата и повратка у отаџбину многи Чеси, бивши аустроугарски војници, упустили су се у писање успомена на доживљаје из рата. Већина аутора тих дела у неком тренутку приступила је тзв. Чехословачким легијама, јединицама које су оформиле силе Антанте од заробљеника или добровољаца, а које су се затим бориле против Централних сила. Тако је између два светска рата настала тзв. легионарска литература. Иако се највећи део поменути књижевности односи на руски и француски фронт, постоје и аутори који су објавили своје успомене на заробљеништво у Србији. Најпознатије и најчешће цитирано такво дело у српској историографији написао је Рудолф Прохаска.² Прохаска је био подофицир (заставник – официрски приправник) који се предао српској страни у децембру 1914. године. После рата је на темељу сачуваних бележака саставио и објавио обимне

¹ Највише пажње овом питању у српској историографији посветили су историчар Богумил Храбак у обимној расправи посвећеној аустроугарским заробљеницима у Србији, и публициста Исидор Ђуковић у монографској студији посвећеној истој теми. Оба аутора, осим обимне архивске грађе, користили су и мемоаре бивших заробљеника, и то углавном чешке националности. В. Hrabak, *Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914–1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju*, Zbornik – Časopis Historijskog instituta Slavonije 2 (1964) 107–204; И. Ђуковић, *Аустроугарски заробљеници у Србију 1914–1915*, Београд 2008.

² Богумил Храбак је за писање поменутог чланка о аустроугарским заробљеницима у Србији користио два мемоарска дела чешких аутора: R. Procházka, *V srbském zajetí. O životě v Niši a na útěku Albanii 1914–1915*, Praha 1928; J. Laška, *Pochod hladu Albanii*, Praha 1920. Исидор Ђуковић у својој књизи такође помиње Прохаску. Види и напомену број 1.

мемоаре о животу у заробљеништву.³ Српској историографији готово непознате, али веома занимљиве успомене написали су и други бивши заробљеници. Један од њих, Јарослав Јанда, у рату је био санитарски подофицир (водник – десетар), а заробљен је у Србији крајем 1914. године. На основу сећања саставио је 1934. године успомене из рата, које је тек 2014. године публиковала његова унука.⁴ Карел Боуше је био обичан војник који је у рату служио као помоћни санитарски радник. Пребегао је на српску страну са још неколико пријатеља у децембру 1914. године. Успомене на ратне дане публиковао је 1936. године у наставцима у локалним новинама свог родног краја.⁵ Још једне успомене написао је Јозеф Мажик, који је као обичан војник заробљен крајем новембра 1914. године у близини Лазаревца. Његова сећања на заробљеништво публиковале су локалне

³ Рудолф Прохаска (Rudolf Procházka), рођен 25. 3. 1882. године у Невеклову (Neveklov), округ Бенешов (Benešov) у Чешкој, био је пре рата учитељ. Током напада на Србију био је припадник трећег батаљона 102. пешадијске регименте која је била у саставу осмог корпуса. Пред крај рата постао је припадник Чехословачких легија. Успомене на живот у Србији публиковао је 1928. године под насловом *V srbském zajetí. O životě v Niši a na útěku Albanií 1914–1915*, Прага 1928. (У српском заробљеништву. О животу у Нишу и током бекства кроз Албанију 1914–1915). Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5763667 (приступљено 2. 5. 2015); R. Procházka, нав. дело, 7–14.

⁴ Јарослав Јанда (Jaroslav Janda), рођен је 1. 1. 1884. године у Високом Ујезду (Vysoký Újezd), округ Хожовице (Hořovice) у Чешкој. Формално је припадао 11. здравственом одељењу (гарнизонска болница бр. 11 у Прагу), али је на почетку рата остао код резервног санитарског одељења 3/8 додељеног осмог корпусу. Од 1917. године био је припадник Чехословачких легија. Успомене је обрадио и публиковао његова унука Јарослава Хлавачкова на интернету под насловом: *Moje vzpomínky na světovou válku 1914–1918, Jaroslav Janda (Моје успомене на светски рат 1914–1918, Јарослав Јанда)*. Текст је доступан на: www.legionarjaroslavjanda.cz. Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5713575 (приступљено 2. 5. 2015); *Moje vzpomínky*, 1–2.

⁵ Карел Боуше (Karel Bouše), рођен 30. 8. 1881. године у Хораждовичкој Лхоти (Horažďovická Lhota) у Чешкој, био је до рата учитељ, а касније и директор школе у Плзњу. Током напада на Србију био је резервиста 11. пешадијске регименте осмог корпуса. Касније је постао припадник Чехословачких легија. У локалним новинама „Horažďovický obzor“ („Хораждовички обзор“) публиковао је у бројевима 1–11 за 1936. годину успомене на рат као *Vzpomínky Legionářovu (Успомене једног легионара)*. Исте новине су у склопу обележавања стогодишњице од почетка Првог светског рата поново објавиле његове успомене 2014. и 2015. године (бројеви: 11/2014; 12/2014; 5/2015; 7/2015). Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5682452 (приступљено 2. 5. 2015); *Horažďovický obzor* 11/2014, 18; K. u. k. Kriegsministerium, *Verlustliste ausgegeben am 11.5.1915, Nr. 176*, Wien 1915, 9.

новине из Крчовица, и то у наставцима од 2007. до 2011. године.⁶ За разлику од поменутих дела, која су настала на основу сећања, те су аутори могли да буду под утицајем каснијих дешавања и другачијих друштвено-политичких прилика, изузетно занимљив поглед на ситуацију у Србији пружа дневник Јозефа Шрамка. У тренутку када је заробљен, почетком децембра 1914. године, Шрамек је био обичан војник и, слично претходно поменутих ауторима, боравио је у Србији све до предаје заробљеника италијанским снагама у Албанији крајем 1915. године. Од тренутка мобилисања у аустроугарску војску редовно је водио дневник с бар неколико записа на месечном нивоу. Дневник је тек 2011. године објавио у књижевној и интернет форми његов унук Томаш Свобода.⁷

⁶ Јозеф Мажик (Josef Mařík), рођен је 12. 10. 1892. године у Крхлебима (Krchleby), округ Бенешов (Benešov) у Чешкој. Током напада на Србију био је припадник 28. земаљске пешадијске регименте у саставу 13. корпуса. Пред крај рата постао је припадник чехословачких легија. Његове успомене, базиране на записима из рата, објавиле су локалне новине „Křčovické listy“ („Крчовички листови“) у 14 наставака 2007–2011. (бројеви: 20/2007, 21/2008, 22/2008, 23/2008, 26/2009, 27/2009, 28/2009, 29/2010, 30/2010, 31/2010, 34/2011, 35/2011, 36/2011, 37/2011) под насловом: *Válečné zápisky vojáka 1914–1918 (Ратни записи једног војника 1914–1918)*. Текст успомена доступан је и на сајту „Крчовичких листова“: www.krecovickelisty.cz. Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5742388 (приступљено 2. 5. 2015); К. у. к. Kriegsministerium, *Verlustliste ausgegeben am 9.11.1916, Nr. 488*, Wien 1916, 36; *Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914–1918*, I Band, Wien 1931, 64.

⁷ Јозеф Шрамек (Josef Šrámek), према наводима његовог унука Томаша Свободe, рођен је 26. 10. 1892. године. На темељу информација из његових успомена, које су објављене под насловом *Deník zajatce v I. Světové válce, Josef Šrámek, 1914–1917*, 2011. (*Дневник заробљеника у 1. светском рату, Јозеф Шрамек, 1914–1917*), није јасно којој је јединици његов деда тачно припадао. На основу претраге базе података легионара Централног војног архива Чешке републике и званичних листа губитака аустроугарске војске није могуће пронаћи Јозефа Шрамка рођеног наведеног датума. По свему судећи, ради се о лицу које је у базу података легионара уписано као Јозеф Шрамек, рођен 26. 10. 1885. године у Вранима (Vrané), Лоунски округ (okres Louny; у близини Усти над Лабем – града где је Шрамек касније живео), а који је био припадник 35. пешадијске регименте са седиштем у Плзњу (одакле је писац дневника кренуо према фронту), касније чехословачки легионар у Француској (што одговара наводима у тексту успомена), заробљен 1914. године у Србији. У званичном попису преузетих заробљеника 1915/16 године, који је састављен за потребе француске војске, помиње се извесни Јозеф Самек (Joseph Szamek), рођен 26. 10. 1892. године, припадник 35. пешадијске регименте. Највероватније је направљена грешка приликом уписивања године рођења у базу података легионара или је чак погрешно уписано у оригинална документа. Дневник је доступан и на интернету на: www.svobodat.com. Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5785529 (приступљено 2. 5. 2015); *Deník zajatce v I. Světové válce, Josef Šrámek, 1914–1917*, 2011, 3; Војни архив (=ВА), Пописник 5, кутија (=К) 338, фасцикла (=Ф) 1, документ бр. 2, лист 58.

Дела поменутих пет војника веома су погодна за анализу прилика у српском заробљеништву, али и у читавој Србији током Првог светског рата пошто о том периоду говоре из перспективе самих заточеника, директних учесника догађаја.

Институт ратног заробљеништва

За квалитетнију анализу појединих искустава из српског заточеништва у време „Великог рата“ неопходно је упознати се с оквирима који су у то време дефинисали и утицали на институт ратног заробљеништва. Почетком 20. века ратни заробљеници више нису представљали чисто унутрашње питање државе која их је заробила. Њихов статус је био регулисан и на међународном нивоу, а свака је држава у Европи постепено стварала сопствени систем у складу са правилима на која се обавезала.

Ратни заробљеници и међународно право

Пре 19. века војнике поражене стране, који би пали у руке непријатељу, чекала је углавном суморна судбина. У најбољем случају, живот би им био поштеђен да би послужили за размену са противничком страном. Нови хуманистички покрети и ширење концепта универзалних људских права у Европи 19. века постепено су изнедрили другачије схватање института ратног заробљеништва и условили да и област ратовања постане регулисана међународним правним актима.⁸ Први покушај да се установе свеобухватна правила ратовања на међународном нивоу учињен је 1874. године на конференцији у Бриселу, али без позитивног исхода. Велики помак учињен је тек 1899. године на Првој конференцији мира у Ден Хагу када је усвојена *Конвенција о законима и обичајима рата на копну* (друга конвенција са конференције). На Другој конференцији мира у Ден Хагу 1907. године унете су неке мање измене у истоимену конвенцију (четврта конвенција са конференције).⁹ Према усвојеним одредбама, државе потписнице биле су у обавези да

⁸ T. E. Holland, *The Laws of War on Land (written and unwritten)*, Oxford – London – New York 1908, 1–3; G. B. Davis, *The Prisoner of War*, *The American Journal of International Law*, Vol. 7, No. 3 (1913) 521–532; H. Jones, *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914–1920*, Cambridge – New York 2013, 33–36.

⁹ T. E. Holland, *нав. дело*, 7–8, 79–81.

заробљеним војницима обезбеде сигурност, смештај, одећу и исхрану. Смештај и храна требало је да буду на нивоу који је војска која их је заробила обезбеђувала за сопствене војнике. Сваки заробљеник је имао право да задржи личну имовину и да бесплатно користи пошту. Према међународним конвенцијама, било је могуће упутити обичне војнике на одређене врсте принудног рада, али само уз адекватну компензацију, односно новчану накнаду. Заробљеници су смели и самостално да се запосле.¹⁰ Официри, по правилу, требало је да буду смештени одвојено од обичних војника и уживали су одређене бенефиције.¹¹ Због боље комуникације између зараћених страна Хашком конвенцијом је одређено и формирање посебне управе која би се бавила тим питањем – „Уреда за информисање”. Уред је био у обавези да о сваком заробљенику прикупи основне податке и да води евиденцију о променама његовог статуса.¹² Са чисто правног гледишта, ратни војни заробљеник био је веома добро заштићен од потенцијалног насиља и лоших услова живота. Ипак, конвенција је прописивала само оквире, док је дефинисање детаљних правила понашања, издржавања и кажњавања заробљеника препуштено појединим државама потписницама. Обе хашке конвенције прихватиле су и ратификовале све велике европске силе пре избијања Првог светског рата, па тако и Аустроугарска. Краљевина Србија потписала је обе конвенције, али је до избијања рата ратификовала само ону из 1899. године.¹³

Новија истраживања су показала да су у време „Великог рата” постојале велике осцилације у третирању ратних заробљеника у различитим државама и да њихов статус нигде у Европи није био идеалан.

¹⁰ Држава, која је слала заробљенике на рад, имала је право да од исплаћене плате одбија трошкове боравка заробљеника. G. B. Davis, *нав. дело*, 21–22, 25–26, 531–538, 542; J. H. Spencer, *The Franking Privilege for Postal Communications with Prisoners of War*, *The American Journal of International Law*, Vol. 35, No. 2 (1941) 365–371; H. Jones, *нав. дело*, 35.

¹¹ Официре није било дозвољено присиљавати на рад. Да би им се осигурао адекватан животни стандард, одређено је да од државе која их је заточила примају исту новчану надокнаду као и официри домаће војске, а да матична држава заробљеног лица касније рефундира уложена средства. G. B. Davis, *нав. дело*, 536–538; H. S. Levie, *The Employment of Prisoners of War*, *The American Journal of International Law*, Vol. 57, No. 2 (1963) 318; T. E. Holland, *нав. дело*, 21–22, 26.

¹² T. E. Holland, *нав. дело*, 24–25; G. B. Davis, *нав. дело*, 536.

¹³ *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*, Jahrgang 1913, Wien 1913, 479, 587; Н. Миленовић, *Србија и Друга конференција мира у Хагу 1907. године*, *Историјски часопис LVII* (2008) 383, 385–387, 402.

Проблем у објективном сагледавању опхођења према ратним заробљеницима представља и чињеница да су у то време постојали веома различити критеријуми и дефиниције „адекватног третмана”. Ни у хашким конвенцијама нису специфично наведени поједини услови које је требало испунити да би критеријум био задовољен. Уместо тога, прихваћен је једноставан принцип да је за заробљенике прихватљив третман какав добијају активни војници стране која их је заробила. На заробљенике су, сходно томе, примењивани прописи и обичаји војске која их је држала под надзором. Тако постављени основни принципи додатно су допринели томе да су штампа, дипломатија, па и сами заробљеници имали изразито различите перцепције квалитета третмана ратних заробљеника. Тако је, на пример, историчарка Хедер Џоунс установила да су услови живота у немачким заробљеничким логорима били знатно гори него у британским или француским, као што је ратна пропаганда и тврдила. Узроке, међутим, није требало тражити само у општеприхваћеној политици према непријатељу већ и у културолошким разликама и другачијем третирању војника и приступу људима уопште.¹⁴

Ратни заробљеници у Србији

На дан 11. августа 1914. године (сви датуми по новом, грегоријанском календару) Министарство војно Краљевине Србије издало је наредбу о формирању Заробљеничке команде – централног органа за управљање ратним заробљеницима. Министар војни, пуковник Душан Стефановић у наредби је навео да је таква управа потребна јер се „у прошлим ратовима није водило довољно рачуна о заробљеницима, бегунцима и другим лицима које је оперативна војска спроводила у позадину”. Министар се жалио да се чак није могао знати ни тачан број тих лица и да је било великих потешкоћа приликом размене заробљеника „само због тога, што нико код нас није водио рачуна о тим заробљеницима”. „Да се то неби поновило и овога рата”, образована је Заробљеничка команда са седиштем у Нишу, подређена непосредно Министарству војном. Нови орган је добио своју управу и скроман кадар, а за првог заповедника именован је пешадијски пуковник Светозар Радановић. Одређено је да

¹⁴ Н. Jones, *нав. дело*, 40–69, 70–72, 80–93, 105–119, 238–240, 247–248; G. G. Phillimore, H. H. L. Bellot, *Treatment of Prisoners of War*, Transactions of the Grotius Society, Problems of Peace and War, Vol. 5 (1919) 47–50, 57–63; T. E. Holland, *нав. дело*, 22.

се сви заробљеници упућују у Ниш, где их је требало евидентирати и збринути. У случају да у Нишу не буде довољно места, требало је формирати заробљеничке чете и разместити их по Србији. Заробљеничка команда, међутим, није вршила и функцију Уреда за информисање предвиђеног Хашком конвенцијом. Размену спискова и обавештења, поштански саобраћај, упућивање новчане и друге помоћи заробљеницима између зараћених страна на себе је преузело Друштво црвеног крста у Србији. Такво стање трајало је све до 14. јуна 1915. године, када је напослетку успостављен „Извештајни биро”.¹⁵ Уочивши проблеме на терену, министарство је у наредном периоду усавршавало систем издавањем нових прописа о издржавању и коришћењу заробљеника на радовима.¹⁶

Током зиме 1914/15, када је српска војска заробила огроман број војника, недостатак капацитета у Нишу налагао је да се заробљеници разместе по читавој земљи. Прву меру представљало је њихово упућивање у јужне делове Србије, да би затим у свакој од 10 дивизијских области у земљи био формиран заробљенички одред. Заробљеници су били распоређени у групама по различитим градовима, селима или другим местима, а према потребама војске и расположивости смештаја. Услови нису свугде и у свако време били уједначени. Осим у затворене логоре, војници су често смештани по школама, шталама, приватним кућама или по шаторима на отвореном. Неки су били заточени на једном месту логорског типа дужи временски период, други су одвођени на принудни рад широм Србије и често су мењали место боравка. Они који су имали среће да негде нађу посао, уживали су полуслободан статус. Официри, који су углавном били смештени у официрском логору у Нишу, по правилу су добијали бољи смештај, храну и одећу него обични војници.¹⁷

Систем држања ратних заробљеника, међутим, у пракси није функционисао онако добро како је било предвиђено српским и међународним прописима. Већ 5. септембра 1914. године, када још није било масовних заробљавања аустроугарских војника, Штаб Врховне команде је команданту места Ваљево морао да понови наредбу да се

¹⁵ ВА, Пописник 5, К 336, Ф 7, документ број 29; И. Ђуковић, *нав. дело*, 15–16; В. Нграк, *нав. дело*, 114–117; С. Шаринас, *Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji*, Nova Evropa 2, 8, 296–297.

¹⁶ Датуми издавања прописа по старом календару: „Пропис о издржавању заробљеника непријатељске војске” (издат 3. 8. 1914. године; нови је донет 10. 1. 1915. године; допуњен је 10. 6. 1915. године); „Правилник о давању заробљеника на радове у приватним и државним установама” (донет 11. 9. 1914. године); „Правилник за поступање са заробљеницима” (донет 16. 11. 1914. године). И. Ђуковић, *нав. дело*, 33–42.

¹⁷ И. Ђуковић, *нав. дело*, 17–19, 26–27; В. Нграк, *нав. дело*, 117–121; 142–149.

они упућују у Ниш пошто „овде у вароши виђају се аустро-угарски војници–заробљеници, који се слободно и без пратње шетају”.¹⁸ Министарство војно је у октобру 1914. године морало да нареди свим јединицама да сместа и директно упућују заробљенике у Ниш „пошто сви морају проћи кроз нарочито устројене спискове”.¹⁹ По правилу, сваки заробљеник је морао у Заробљеничкој команди бити уписан у „Главни списак по обрасцу А”, а од новембра 1914. године требало је за сваког водити и лични досије.²⁰ Српска војска је у Првом светском рату заробила највећи део аустроугарских војника у борбама током новембра и децембра 1914. године, што је проузроковало нагли прилив огромног броја војника у заробљеничке логоре и готово узроковало колапс целог система њиховог функционисања.²¹ Због недостатка кадрова заробљеници су често упућивани у позадину без икакве пратње, препуштени да се сами сналазе.²² Заробљеничка команда више није била у стању да их збрињава и стога је министру војном у децембру 1914. године упутила захтев да буде унапређена у орган вишег ранга, да добије више особља и да се изврши бољи размештај заробљеника по земљи, пошто је „вероватно, да, кад је се тај пропис правно и издао, није се надало, да ће имати 600 заробљ. официра и око 48.000 војника”, истовремено напомињући да „кувано се јело никако и не даје, једва се постигне да се да и сува храна”.²³ У исто време, нови командант Заробљеничке команде, пуковник Милан Дуњић, жалио се да је, када је преузео дужност, у Главни списак било уписано свега 12.845 од више 47.000 заробљеника који су у то време већ били у Нишу.²⁴ Осим тешкоћа са смештајем, храном, одећом и лековима, огроман проблем је представљала и епидемија пегавог тифуса која се у Србији појавила почетком 1915. године. Тачан број преминулих од те заразе никада није утврђен, али извори из тога времена, као и евидентно смањење броја ратних заробљеника у свега неколико месеци, сведоче да је болест коштала живота велики број аустроугарских војника у српском заточеништву.²⁵

¹⁸ ВА, Пописник 3, К 60, Ф 2, документ бр. 8/11.

¹⁹ ВА, Пописник 3, К 60, Ф 2, документ бр. 8/20.

²⁰ И. Ђуковић, *нав. дело*, 34–47; ВА, Пописник 3, К 60, Ф 2, документ бр. 8/37.

²¹ Од почетка 1915. године на фронту је владало затишје током којег су нови заробљеници били само спорадична појава. *Österreich-Ungarns Letzter*, 603–748; И. Ђуковић, *нав. дело*, 11–13; В. Нграбак, *нав. дело*, 109–111.

²² В. Нграбак, *нав. дело*, 111; И. Ђуковић, *нав. дело*, 21.

²³ ВА, Пописник 5, К 250, Ф 8, документ бр. 52.

²⁴ ВА, Пописник 5, К 250, Ф 10, документ бр. 7.

²⁵ В. Нграбак, *нав. дело*, 111; И. Ђуковић, *нав. дело*, 24, 30, 86–93.

Бројно стање заробљеника у Србији 1914–1915.

	Број заробљеника		
	Официра	Подофицира и Војника	Укупно
5. 10. 1914.	87	4.875	4.962
19. 11. 1914.	133	8.750	8.883
12. 12. 1914.	377	30.013	30.390
19. 12. 1914.	573	45.545	46.118
28. 2. 1915.	718	48.700	49.418
5. 4. 1915.	712	39.041	39.753
2. 5. 1915.	715	36.641	37.356
31. 5. 1915.	723	34.596	35.292
6. 7. 1915.	734	34.421	35.155
16. 8. 1915.	737	34.114	34.851
28. 9. 1915.	740	33.912	34.652

Колико је укупно војника Србија заробила током Првог светског рата, није поуздано утврђено. Процене се крећу од 55.000 па све до 70.000 заробљених.²⁶

Заробљеници у ратној пропаганди

Објективни проблеми око организације заробљеничког система послужили су аустроугарским властима да од почетка 1915. године започну пропагандну акцију против Србије на међународном нивоу. Аустроугарска је редовно слала дипломатске ноте Србији жалећи се на лош и нехуман третман заробљеника у српским логорима. У склопу интернационализације тог питања, с намером да дискредитује Србију у очима светске јавности, Аустроугарска је настојала да анимира међународне организације, као и стране владе. Прву међународну инспекцију у нишким логорима спровео је у децембру 1914. године Чарлс Вочичка, индустријалац чешког порекла и посланик САД у Букурешту. Упркос одређеним замеркама и сугестијама, његов извештај је у начелу био позитиван по српску владу. Аустроугарска, међутим, и даље је тврдила да

²⁶ В. Нгабак, *нав. дело*, 112.

се с њеним војницима у Србији поступа на свиреп начин и тражила је формирање међународне комисије с Вовичком на челу. Након вишемесечног натезања око састава комисије, у јуну 1915. године су у Србију допутовали Вовичка, шпански пуковник Сола и швајцарски санитетски капетан Биланд. Инспекцијски посао трајао је неколико седмица током којих су чланови комисије обишли готово читаву Србију. Комисија је утврдила бројне проблеме и пропусте, али је у финалном извештају нагласила да је Србија стварно показала добру вољу и да власти и становништво хумано поступају са заробљеницима.²⁷ Без обзира на резултате до којих је дошла комисија, Аустроугарска није одустајала од оптужби. Српска, као и штампа сила Антанте браниле су Србију и истовремено оптуживале Аустроугарску за лош третман српских заробљеника.²⁸

Чеси у српском ратном заробљеништву

У аустроугарској војсци биле су заступљене све националне заједнице с подручја Двојне монархије, па и чешка. Официрски кадар је углавном попуњаван Немцима, док су, према неким изворима, око 13% свих аустроугарских обичних војника чинили припадници чешког народа.²⁹

На почетку рата аустроугарска војска је на фронт према Србији слала бројне јединице које су имале командно и мобилизацијско средиште у Чешкој или Моравској, те су сходно томе биле попуњаване великим бројем војника чешке националности.³⁰ Ти војници су учествовали у већини окршаја са српским снагама током јесени и зиме 1914. године, када је српска војска бележила велике успехе. Није могуће поуздано

²⁷ САД су званично фигурирале као заштитник интереса Аустроугарске и примале су жалбе у њено име. Тако је на посредан начин посланство САД у Румунији било умешано у питање ратних заробљеника у Србији. В. Нграбак, *нав. дело*, 158–166.

²⁸ В. Нграбак, *нав. дело*, 149–157; И. Ђуковић, *нав. дело*, 95–104, 117–128.

²⁹ И. Ђуковић, *нав. дело*, 10; *Österreich-Ungarns Letzter*, 44, 51.

³⁰ У склопу операција Поћорекове војске током 1914. и почетком 1915. године (пета и шеста армија) на граници са Србијом налазио се и читав осми корпус (пета армија) са седиштем у Прагу. Те су јединице биле попуњаване на подручју јужне Чешке (пешадијске регименте бр. 11, 73, 91 и 102; прашки батаљон пешадијске регименте бр. 28). Друга армија напустила је српски фронт смером ка руској граници још у августу 1914. године и није више учествовала у операцијама против Србије. *Österreich-Ungarns Letzter*, 63–68, 96–97; *Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr*, Wien 1914, 189–200.

утврдити колико је међу заробљеницима било Чеха. Према каснијој тврдњи чехословачког државника Едварда Бенеша било их је око 25.000. Према писању једног италијанског новинара, у фебруару 1915. године, од укупног броја заробљених официра, чак 135 су били Чеси.³¹

Од самог почетка рата питање националних односа представљало је изузетно значајан сегмент у свакодневном животу међу аустроугарским војницима. Трвења на националној основи, која су потресала друштво у Двојној монархији још у доба мира, наставила су се и на бојном пољу. У вези с питањем оданости према Монархији, највише се сумњало у Словене, нарочито Чехе, које су после рата аустроугарски лојалисти масовно оптуживали за „издају отаџбине”. Појединци, али и читаве јединице састављене од Чеха често су се предавале Русима и Србима без значајнијег отпора. Огроман број тих заробљеника је нешто касније променио и страну у рату, при чему је ступао у „Чехословачке легије” које су се бориле на страни Антанте.³²

Напети међунационални односи рефлектовали су се и на живот у српском заробљеништву. Примећено је да се аустроугарски заробљеници добрим делом сами групишу према националној и политичкој припадности и оријентацији. Заробљени аустроугарски Срби, Чеси и други Словени одвајали су се од Немаца и Мађара, који су и у заробљеништву углавном остајали лојални монархији. Српска администрација подржавала је такав развој ситуације.³³ Већ приликом саслушања војника готово увек је бележена и његова националност.³⁴ У новембру 1914. године српске власти разматрале су одвајање Југословена од осталих заробљеника да би се међу њима пропагирало „народно јединство”. Требало их је слати у јужне делове Србије и према њима примењивати блажи режим него према осталима.³⁵ У децембру исте године министар војни наредио је да се заробљеници поделе у три групе: Југословени, остали Словени и не-Словени. Блажим режимом требало је наградити Словене, „нарочито оне који то заслужују”. У пограничне и тзв. непоуздане области требало је слати само Југословене и омогућити им да ступе у српске граничаре или жандармерију. Заробљеничка команда,

³¹ В. Hrabak, *нав. дело*, 168–170.

³² *Österreich-Ungarns Letzter*, 40–47.

³³ В. Hrabak, *нав. дело*, 168–181; И. Ђуковић, *нав. дело*, 128–132.

³⁴ У готово свим сачуваним документима са саслушања аустроугарских војника српски испитивачи су обавезно уписали и националност заробљеника. ВА, Пописник 3, К 85, Ф 2, документ бр. 1/41; Пописник 3, К 85, Ф 4, документи бр. 1/143, 1/144, 1/145, 1/146, 1/147, 1/148, 1/152, 2/1, 2/2, 2/3, 2/16, 2/27; Пописник 3, К 85, Ф 5, документи бр. 2/5, 2/7.

³⁵ В. Hrabak, *нав. дело*, 173; И. Ђуковић, *нав. дело*, 133.

међутим, одговорила је да заробљеници нису никад вођени, нити разврставани у списковима по националности и да то није било могуће извршити у кратком року. Министарство војно је затим наредило да свака команда поред имена уписује и националност заробљеника „црвеним мастилом С значи Србин, Х значи Хрват итд....”, а ако то није могуће, да се направе посебни спискови по националностима.³⁶ Хаотично стање пред крај 1914. и епидемија тифуса у пролеће 1915. године очигледно су спречили српске власти да спроведу реорганизацију према жељеном моделу. Заробљеници су се груписали сами према националном и политичком кључу, али никада нису разврставани у посебне логоре или слати на радне задатке на темељу националне припадности.³⁷ Треба истаћи да у време Првог светског рата у Европи уопште није било необично да се ратни заробљеници разврставају према националности и да се сходно томе према њима и различито поступа.³⁸

Чеси у српском заробљеништву нарочито су се истицали по свом антиаустријском расположењу. Држећи се углавном заједно, многи су одбацивали ауторитет формално надређених војника немачке или мађарске националности. У мају 1915. године у Скопљу је формирано „Удружење Чехословака у Србији”, а месец дана касније Чеси су у Нишу прославили и годишњицу Јана Хуса (6. јула). Многи су постали и војници српске војске. Током 1915. године постојале су озбиљне намере да се од Чеха–заробљеника створе и посебне јединице, али је тај пројекат остварен тек након повлачења на Крф. Највећи део Чеха, међутим, није ступио у српску службу, већ се тек у италијанском и француском заробљеништву јавио у „Чехословачке легије”.³⁹

Рефлексије на заробљеништво – различита искуства

Перцепција квалитета третмана коју су имали сами заробљеници представља веома битан сегмент за истраживања. Лишени пропагандно-

³⁶ В. Нграбак, *нав. дело*, 167; ВА, Пописник 5, К 250, Ф 9, документ бр. 22.

³⁷ У Војном архиву нисмо пронашли ниједан списак, нити помен о постојању списка заробљеника према њиховој националној припадности. Српске војне власти су се у том погледу увек користиле само проценама. В. Нграбак, *нав. дело*, 167.

³⁸ У немачким логорима је разврставање према националности било уобичајено. Најгоре се поступало са Русима, затим са Енглезима, а најбоље с Французима. Н. Jones, *нав. дело*, 89–93, 130–139.

³⁹ И. Ђуковић, *нав. дело*, 131–132; В. Нграбак, *нав. дело*, 170–171.

политичке димензије, коју су журналистика и дипломатија тога времена свакако имале, дневници и мемоари заробљеника представљају њихов индивидуална виђења и тумачења проблема и општих приликама, којима су се нашли током заточеништва, а која су била заснована на непосредном искуству. Дела Рудолфа Прохаске, Јарослава Јанде, Карела Боуше, Јозефа Мажика и Јозефа Шрамека међусобно се разликују по обиму и детаљности садржаја, али је њихово међусобно поређење сасвим могуће.⁴⁰ Како су сви аутори проживљавали сличне ситуације истим хронолошким редом и у готово идентично време, сви текстови имају сличну хронолошку и тематску структуру, коју ћемо искористити и у нашем излагању. Приликом анализе било је битно усмерити пажњу на различитости и сличности у доживљају истих феномена и упоредити појединачна искуства са општеприхваћеним гледиштима у историографији.

Перцепција непријатеља – заробљавање и саслушање

Историографија је утврдила да је аустроугарска војска као део мотивационог тренинга своје војнике подвргла снажној пропагандној индоктринацији пред почетак рата са Србијом. Војницима је предочена слика Срба као крволочних, нецивилизованих и опасних људи који своје заробљенике муче и убијају.⁴¹ Да се аустроугарским војницима свашта причало о Србима, сведочи и мемоаристика. Прохаска се присећао како му након предаје српској војсци нико није „одсекао нос нити уши, како је још пре неколико дана обећавао наш капетан Славик” и констатовао је да у Србији уопште није била толика глад да се народ буни, нити је краљ Петар био приморан да бежи од револуције, како им је било говорено.⁴² Мажик у својим успоменама наводи да је још у августу 1914. године размишљао о заробљеништву, али да „је то, међутим, била страшно несигурна ствар”, пошто су он и остали војници још били неискусни и стално су их страшили тиме шта ће им се десити ако их се Срби дочепају.⁴³ Чак и Јозеф Шрамек, који није писао претерано позитивно о Србима,

⁴⁰ Дело Рудолфа Прохаске односи се искључиво на живот у Србији и веома је обимно и детаљно. Успомене Карела Боуше су доста штуре, без претераних детаља, и односе се и на период након српског заробљеништва. Јозеф Шрамек, Јарослав Јанда и Јозеф Мажик су такође писали и о времену након напуштања Србије.

⁴¹ И. Ђуковић, *нав. дело*, 71–77, 108.

⁴² R. Procházka, *нав. дело*, 19–20.

⁴³ *Křechovické listy* 20 (2007).

наводи у првом дневничком запису „идемо убијати људе, који нам ништа нису направили” и преноси констатацију војног свештеника који је наводно рекао да „Бог тако тражи”.⁴⁴

Аустроугарска пропаганда ипак није имала подједнак успех код свих, о чему сведочи и чињеница да се један део војника добровољно предао српској војсци. Прохаска и Боуше су са саборцима пребегли на српску страну и наводе да су то планирали дуже време.⁴⁵ Јанда је, пак, једва чекао да српски војници поново преузму контролу над ваљевском болницом у којој је радио и да таквог успе у српско заробљеништво.⁴⁶ Већина аустроугарских војника, пак, је се добровољно предавала, већ је заробљена током војних операција. Мажик и Шрамек такође су заробљени током борби.⁴⁷

Током самог чина заробљавања војници су стицали различита искуства. Прохаска се за предају договарао са српским војником који је говорио чешки и том приликом стално је истицао своју припадност организацији чешких „Сокола”. Легитимација „Сокола” је наводно код Срба значила веома много и Прохаски је омогућила веома леп третман. Већ током прве ноћи у заробљеништву српски војник му је сушио и грејао ноге. Приликом неколико саслушања сви су се према њему веома лепо понашали, а он је драге воље испричао све што је од њега било тражено. У неколико наврата добијао је храну од цивила, а да није за њу плаћао. Чак су се и жандари и војници трећег позива, који су га одводили у позадину, понашали сасвим пријатељски. У Крагујевцу је укрцан на воз за

⁴⁴ *Deník zajatce*, 5.

⁴⁵ Прохаска је пребегео са читавом четом 19. 11. 1914. године код Лајковца. Боуше се сакрио са још четворицом сабораца у некој кући након повлачења из Лазаревца и званично је заробљен 10. 12. 1914. године. Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5763667 (приступљено 2. 5. 2015); R. Procházka, *нав. дело*, 19–20; званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5682452 (приступљено 2. 5. 2015); *Horaždovický obzor* 11 (2014) 19–20.

⁴⁶ Јанда је званично заробљен 9. 12. 1914. године. Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5713575 (приступљено 2. 5. 2015); *Moje vzpomínky*, 25, 29.

⁴⁷ Мажик је први пут заробљен 22. 11. 1914. године, али је успео да убеди српске војнике да је боље да зароби он њих и одведе их до своје команде. Други пут су га српски војници заробили 28. 11. 1914. године код Лазаревца. Шрамек је заробљен са групом Мађара 6. 12. 1914. године недалеко од Ваљева. *Křečovičké listy* 22 (2008); 23 (2008); Званичан запис у евиденцији легионара Централног војног архива Чешке републике: www.vuapraha.cz/soldier/5742388 (приступљено 2. 5. 2015); *Deník zajatce*, 10–11.

Ниш у вагон прве класе.⁴⁸ Да су припадност соколским организацијама и антиаустројско опредељење стварно имали позитивне ефекте код српских власти, сведочи и опаска из званичног извештаја са заједничког саслушања Рудолфа Прохаске и заставника Рудолфа Вондре: „оба исказивача су чески соколи и врло добри људи”.⁴⁹ Јарослав Јанда је доживео помало неуобичајено „заробљавање”. Као санитетски војник остао је у импровизованој војној болници у Ваљеву док српске трупе после контраофанзиве нису поново преузеле зграду, а с њом и аустроугарске санитетске раднике. Сви су остали да раде у болници а од њих се чак и очекивало да носе сабље пошто нису били заробљеници „у конвенционалном смислу”. Међутим, они су то избегавали да не би провоцирали становништво. Практичну предност за Јанду представљало је и његово знање српског, који је научио током служења војске у Далмацији.⁵⁰ Карел Боуше и његови саборци, који су чекали српске војнике у некој кући како би се предали, испрва су претрпели малу непријатност. Српски војници су им одузели новчанике и претили бајонетима, али када су сазнали да су Чеси, одвели су Боуша пред свог мајора који је знао чешки и био учесник манифестације „Сокола” у Прагу 1912. године. Српски официр је Боуши рекао да ништа не брине, пошто „ми Срби добро знамо да су Чеси пријатељски и образован народ”. Прву ноћ у заробљеништву је провео у Аранђеловцу, па је упућен у Крагујевац, где је дошао након три дана марша. Смештај је био лош, у шаторима, а храна наводно такође слаба: „стално исто: хлеба и сланине”. У Крагујевцу је укрцан у воз за Ниш, где је остао пет дана на железничкој станици јер су логори били претрпани. На крају је послат у Смедеревску Паланку.⁵¹ Јозефу Мажику су приликом заробљавања српски војници одузели неке ствари, али је тај поступак одмах зауставио српски официр. Заједно с великим бројем заробљеника, од којих су многи били боси, јер су Срби тада одузимали добре чизме, упућен је пешке у Ниш, где је стигао 5. децембра 1914. године и убрзо је смештен у неку бараку.⁵² Јозефу

⁴⁸ R. Procházka, *нав. дело*, 14–31.

⁴⁹ Није сасвим јасно када и где је саслушање вршено. Прохаска је, према сопственој тврдњи, био саслушаван више пута, и то најпре одмах након заробљавања, затим заједно са Вондром код дивизијске команде и још једном у Аранђеловцу. Заробљеничка команда послала је документа саслушања Команди Моравске дивизијске области 26. новембра 1914. године. R. Procházka, *нав. дело*, 14–31; ВА, Пописник 3, К 85, Ф 5, документ бр. 2/5.

⁵⁰ Болница је била у згради ваљевске гимназије. *Моје vzpomínky*, 1–2, 30–33.

⁵¹ *Horaždovický obzor* 11 (2014) 19–20; 12 (2014) 14.

⁵² *Křečovicke listy* 23 (2008).

Шрамеку су српски војници приликом заробљавања одузели новчаник, мундир и чизме. До Крагујевца је стигао 9. децембра 1914. године, након три дана марша и три ноћи под ведрим небом. Од хране је добијао само пола хлеба на дан. У Ниш није ни упућен, већ директно у Скопље железницом, у сточним вагонима. У Скопљу је три дана премештан док није удомљен (15. децембра) у бившим коњичким шталама. Храна, коју је ту добијао, састојала се од супе од поврћа и овчијег меса.⁵³

Тешка зима – глад и смрт

Период од краја новембра 1914. до краја марта 1915. године представља раздобље великих ратних успеха, али и огромних људских страдања и општих животних тешкоћа у Србији. Администрација није знала шта тачно да ради са огромним бројем нових заробљеника. Када се још и појавила епидемија тифуса, стање у читавој држави било је алармантно, што се свакако одразило и на живот у заробљеничким логорима. У највећем и најзначајнијем логору у Нишу затекао се крајем новембра 1914. године и Рудолф Прохаска. Као „сокола” одмах га је примио Ђуро Паунковић, директор осигуравајућег друштва „Росија Фонсијер” у Београду и будући управник обавештајног бироа српског Црвеног крста. Затим га је примио и потпуковник Стеван Шапинац, црнорукац и будући командант Заробљеничке команде.⁵⁴ Убрзо је добио солидан смештај у нишкој тврђави у делу логора за официре. С њим су углавном боравили други Чеси, такође припадници „Сокола”. Услови су били пристојни, а сваки заробљеник, без обзира на чин, добијао је три динара дневно. У логору се за новац могло набавити све потребно. Када је, међутим, у децембру у Ниш упућен огроман број нових заробљеника, Прохаска је заједно са многим саборцима пресељен у старе турске касарне ван града и ту је „био крај селидби и нашем благостању”.⁵⁵ У новом смештају спавало је по 20 или 30 официра у једној просторији. Потпуковник Јеврем Поповић, нови командант официрског заробљеничког одреда, увео је строге мере дисциплине и хигијене, за које је Прохаска у својим успоменама констатовао да су биле оправдане и неопходне.

⁵³ *Deník zajatce*, 11–12.

⁵⁴ После рата Ђуро Паунковић је постао шеф југословенског соколског покрета. R. Procházka, *нав. дело*, 32–33; В. Нграбак, *нав. дело*, 115, 146; И. Ђуковић, *нав. дело*, 45–47.

⁵⁵ Старе турске касарне ван града тада су служиле као касарне 2. пешадијског пука српске војске. R. Procházka, *нав. дело*, 32–33, 39–51, 59–61, 94, 104; В. Нграбак, *нав. дело*, 143.

Управо тада се међу заробљеницима и домаћим становништвом у Србији почео ширити пегави тифус. За то време, како Прохаска наводи, Срби нису успевали да збрину толики број људи који су одједном нагннули у Ниш: „Пекаре нису стизале да додају хлеба, млинови нису имали довољно брашна, складишта су зевала празноћом, није било котлова за кување, није било дрва за испод њих, није било ничег, сем добре воље да се свакоме да оно што му следује”. Присећао се и како Срби на почетку избијања епидемије нису имали ни 400 лекара и запитао „како се поставити овој ужасној болести на отпор, кад нема стручњака, кад нема лекова, нема болница, нема баш ничег? [...] . И тако су заробљеници умирали као муве у јесен”, а да нико није успео тачно да преброји колико их је, у ствари, помрло, док „од официра су нам умрли, колико знам, само тројица, а сви Чеси”. Сахрањивани су на оближњем гробљу изнад града. Грозна смрт није задесила само заробљенике. Прохаска се присећао и великог броја црних застава по нишким домовима истакнутих у знак да је неко у домаћинству недавно преминуо.⁵⁶

Тешка ситуација са опскрбом и епидемијом тифуса била је и у Ваљеву, где је Јарослав Јанда радио у болници када је средином јануара 1915. године добио грозницу. Оболео је од тешког облика рецидивне грознице, а не од пегавог тифуса. И од те болести су у Ваљеву многи умрли. Јанда је преживео, али је данима ходао на штакама, потпуно изнемогао. Српске власти су се против ширења болести бориле драконском дисциплином и мерама. Сви тротоари и зидови у граду били су премазани кречом. Заробљеници се нису смели кретати по граду без изричите дозволе. У место су дошли и амерички доктори и енглеска медицинска мисија с богатом лекарском опремом. Хране је било довољно. Јанда је помагао рањенима, радио је као преводилац, разносио пошту и сахрањивао умрле на локалном гробљу. Научио је да чита ћирилицу и да пише ћирилицом, те је помагао локалним Србима, са којима се спријатељио, читајући и пишући њихову пошту.⁵⁷

Карел Боуше сећао се тешких дана зиме 1915. године у Смедеревској Паланци. Као антиаустријски настројен Чех и образован учитељ спријатељио се с окружним начелником, који га је запослио у локалној болници као чиновника. Тамо је видео грозоте које узрокује тифус. „Смртност је била толика, да Срби нису стизали да праве ковчеге, и тако су одвозили мртве заробљенике на возићима као да су дрво”, присећао

⁵⁶ R. Procházka, *нав. дело*, 104–113.

⁵⁷ *Моје vzpomínky*, 35–41.

се. Како су највећи кривци за ширење тифуса биле ваши, а дезинфекционих средстава није било, „сваког сам се дана прао петролејом, због чега јајашца ваши попуцају, а пио сам шљивовицу, коју су ми сви Срби препоручивали”. Да ситуација с лековима и храном није била добра, сведочи и његово тужно признање да је за заробљенике „било занимљиво, да Срби при сахрани раде гозбу одмах на гробљу. [...] доносили су са собом јело и угостили сваког присутног. Ми заробљеници нисмо имали новца. [...] и зато смо ишли на сахране и суботом на гробља, како бисмо се најели и напили, и морам признати, да смо понекад понели добро расположење, нажалост – са гробља”.⁵⁸

Јозеф Мажик стигао је у Ниш у најгорем тренутку. Обични војници, за разлику од официра, морали су да спавају натискани као у конзерви. Хигијена је била слаба, глад велика. Порције хране биле су скромне, али је било прилика да се храна купи уколико је неко имао новца. Половином децембра, на његову велику радост, „јер је ту био расадник пропасти”, послат је из Ниша за Књажевац. Ту су заробљеници добијали и топли оброк а често и месо. За српски Божић сваки заробљеник добио је, осим супе и меса, и трећину бутеље вина. Половином јануара 1915. године премештен је у локалну школу у Неготину, где „је било лепо, био је ред у ходницима, у тоалетима и собама”. Убрзо је, међутим, одведен на рад на обалу Дунава. Сваки дан је истоваривао џакове брашна из Русије у железничке вагоне све док није тешко болестан послат у болницу. Руски доктори дијагностификовали су му тифус и био је близу смрти. Оздравио је и наставио да помаже у истој болници, где су услови били ужасни. Оба руска доктора и српски мајор-командант умрли су од тифуса. Дневно је умирало од 30 до 50 људи, а њихова тела држана су у једној великој соби пошто нису стизали све да сахране. Хигијена је била очајна, храна се састојала само од кукурузног хлеба. Мажик се бојао да ће у тим условима сигурно умрети, те је радије симулирао потпуно здравље и добровољно отишао на рад. Зима је те године трајала дуго, снега је било и крајем марта када је Мажик опет доспео на Дунав.⁵⁹

У Скопљу је Јозеф Шрамек добио ваши којих се до краја боравка у Србији није отарасио. Хигијена је била слаба, храна чак солидна, дисциплина веома неуједначена, а пегави тифус је почео све више да се шири међу заробљеницима. Шрамек се присећао – „влада овде свемогући господин капетан Догић, звер у правом смислу те речи”. Веома

⁵⁸ *Horažďovický obzor* 12 (2014) 14–15.

⁵⁹ Јозеф Мажик је очигледно радио у пристаништу у Прахову, одакле је водила железничка пруга према Неготину. *Křečovicke listy* 23 (2008); 26 (2009).

стриктан приступ српског официра, међутим, очигледно није успео да одржи радну дисциплину: „Рад превише не успева. Ко ради на путу, оде да треби ваши, они који оду преко града разиђу се, па једни оду пити у кафану, други на неки посао, трећи оду да просе. Колико нас ту све имају, то не би избројали ни кад би ту остали још 5 година.” У јануару 1915. године се разболео, али је успео да издржи и оздрави. Ситуација у Скопљу се из дана у дан погоршавала. Било је све више мртвих, све мање хране, недостајало је лекара и болничара, а ни у самом граду није било боље. Шрамек је упућен у болницу као испомоћ, али је одатле побегао бојећи се да ће тамо умрети. У фебруару је премештен у Ђевђелију, где је ускоро пристигла америчка мисија са много опреме и лекова. Ту је Шрамек пристао да буде болничар и старао се углавном за болесне Србе који су били „регрути, мршави са промрзлим ногама. Леже на слами на земљи, у нечистоћи какву нисам видео у животу [...] . Сваки дан их умире од 6 до 8 а на њихова места чекају већ други”. У марту се опет разболео, имао је грозницу и углавном је био у несвести. Током зиме највише су му сметали недостатак хране и понашање капетана Догића, а приметио је и учестале крађе међу самим заробљеницима.⁶⁰

Нова свакодневница – Од сликарства до тешког рада

У марту и априлу 1915. године епидемија тифуса у Србији почела је да јењава, а време се побољшавало. Становништво и заробљеници више нису морали да брину због хладноће и болести а фронт је мировао. Све до јесени трајао је период релативног мира током којег се драстично променио и живот заробљеника. У главном логору за официре у Нишу међунационалне разлике су већ постале доста видљиве. Чешки официри сами су се одвојили од Немаца у посебне просторије, а није им се допадао ни приступ новог команданта официрског заробљеничког одреда, мајора Лазаревића, који је био много блаже нарави и знатно попустљивији према Немцима и Мађарима. Рудолф Прохаска је већ у марту добио дозволу за изласке у град. Испрва је њега и саборце пратио стражар, али је касније пуштан да излази сам, и то у цивилној одећи. Прохаска је своју привилегију искористио да би набавио папир, платно и боје, те је сликао Ниш и околину. Том приликом случајно је развио и мали „посао”. Преко Паунковића је пласирао своје слике добростојећим

⁶⁰ *Denik zajatce*, 12–20.

купцима – шефу међународне мисије Вопички, секретару руског посланства итд. Зарађени новац, при томе, није био занемарљив. За прву продату слику једном румунском лекару добио је пет златних наполеондора! Дозволе за излазак омогућиле су му да добро упозна град и становништво. Присећао се скромних прилика, чак и сиромаштва Срба, али и њихове велике гостољубивости. Деца су се масовно играла по улицама без надзора, поља су била запуштена, а град је био пун паса и мачака без власника. Приметио је да су Срби, упркос крвавој смени династија 1903. године, по кућама држали слике владара обе династије. Уверио се да је ван града живело врло много Цигана, који су увек некако успевали да дођу до дефицитарне робе и продају је по граду. Био је и члан чешког заробљеничког певачког хора, који је једном приликом требало да пева за српске рањенике у тзв. руској болници. Тада се упознао и са принцем Александром Карађорђевићем, коме су се веома допали његови цртежи. У знак захвалности за одличну представу српски престолонаследник је касније послао цео сандук цигарета за чешке певаче, а једном их је чак и посетио у логору. Прохаска је био свестан свог привилегованог положаја. Знао је да су обични војници– заробљеници имали знатно горе услове живота. Према његовој оцени, српске власти нису правиле нарочиту разлику међу заробљеницима према националности и према свима су се понашале подједнако. Наводно, због тога међу Словенима није било много пријављених добровољаца. У недостатку домаће радне снаге, власти су обичне војнике често одводиле на рад и „тако се десило да је наших људи било много у сваком запослењу. Били су у млиновима, на пругама, у болницама, поправљали путеве, чистили улице, радили на пољима, у виноградима, шећеранама, пиварама, продавницама, апотекама, па чак и у војним канцеларијама”. Најбоље су се снашли Јевреји, које су њихови сународници из Србије успевали да запосле на разним местима. На рад се ишло са свиме што се поседовало, пошто се доста крало. Онима који су радили, било је добро, о њима се водило рачуна, за разлику од оних који су читаво време проводили у логорима. Најгоре је било онима који су се затекли у заробљеништву рањени. Однос Срба према заробљеницима Прохаска је оцењивао различито. У успоменама нема помена о неким негативним искуствима са цивилним становништвом, а није се претерано жалио ни на српске војнике. Сматрао је, међутим, да су српски жандари били непотребно насилни и сурови, тако да је „из њих избијала грозота, а заробљеници су их избегавали као ватру”. Према Прохаскином тумачењу, физичко кажњавање је у Србији била уобичајена ствар и још

једна заоставштина Турака. Том приликом приметио је да су на исти начин и готово истим интензитетом кажњавани и српски војници. Према његовој оцени, Србија је била заостала земља с великим проблемима, који једноставно нису могли да мимоиђу ни заробљенике.⁶¹

Јарослав Јанда је почетком лета 1915. године напустио ваљевску болницу пошто је нови српски доктор наредио да сви болничари–заробљеници буду замењени домаћим. Половином јуна премештен је у војна складишта ван града. Ту су смештај и храна били солидни. У четири сата ујутро се устајало на доручак који се састојао од супе и комада меса. Затим је већина заробљеника постројавана да би поједини били одабрани за рад: „Део њих је био одређен за чишћење града. Други део за копање гробова, ређање брашна, угљена итд.” Следећи оброк служио се после пет сати послеподне, када се већина враћала са посла. Остали заробљеници су у Ваљеву лако успевали да пронађу неки посао, а занатлије су биле посебно тражене. Један Чех радио је као посластичар и зарађивао је пет динара дневно, а двојица су били тражени кобасичари у граду. Чак су и производњу у локалној пивари преузели заробљеници. Јанда, пошто као подофицир није морао на рад, време је проводио у логору и кувао је додатне оброке у сопственој режији. У Ваљеву се тада могло набавити скоро све, јер су ту српске власти концентрисале аустријску робу заплењену у контраофанзиви. Заробљеници су са рада често доносили брашно, а могли су да се купе и месо, кромпир, лук итд. Кафане и винарије су радиле. Чак није представљало ни велики проблем изаћи из логора, па је једном приликом неки Чех без ичије дозволе отишао у нишки логор да „посети” свог пријатеља. Укрцао се на воз и остао две недеље у Нишу. О сасвим коректним приликама у заробљеништву Јанда је у јулу лично известио америчког емисара Чарлса Вочичку, који је дошао у инспекцију у Ваљево. У септембру је опет почео да ради у шестој резервној болници, где је углавном лечио српске војнике. Нешто касније радио је и у санаторијуму за реконвалесценте, посебно успостављеном у привредној школи код Ваљева. Српски мајор ту је као особље држао већином заробљенике и инсистирао је на реду и чистоћи, па су услови живота тамо били одлични.⁶²

Да су српске власти радо узимале заробљенике за стручне послове, присећао се и Карел Боуше: „Бирали су на пример, међу заробљеницима занатлије. Ако се нико није јављао, одабрали су једноставно све Чехе,

⁶¹ R. Procházka, *нав. дело*, 118–119, 125–169.

⁶² *Моје vzpomínky*, 34–35, 41–49.

постројили их и бројали: 1, 2, 3, 4, 5 – пекари, 1, 2, 3, 4, 5 – ковачи, итд. Ако се неко извлачио рекли би: 'Лажеш, ти си Чех а они знају све!' Или: 'Какви су то ови Чеси народ, сваки је занатлија или чиновник!'"⁶³

Рад на претовару робе у Прахову на Дунаву представљао је свакодневницу Јозефа Мажика све до јула 1915. године. Негде у рано пролеће Руси су преузели команду и храна је нешто побољшана, дисциплина поштрена, али је зато смештај био бедан. Тада је добио пошиљку од сестре, изузетно значајну, јер је примио и 55 динара, који су га „дигли на ноге”, пошто „[...] у Србији је онај који има новца, себи могао купити било шта [...]”. Од маја више није истоваривао храну за Србију, већ француску робу за Русију: „авиони, аутомобили, кола, пушчани прах, муниција и сав војни материјал, који се утоваривао на бродове [...]”. У јулу се опет разболео и завршио је у истој болници у Неготину из које је пре неколико месеци побегао, али овога пута „кад сам дошао у ту болницу, у којој сам стењао од тифуса, само сам избечио очи, какав је сада тамо био ред и чистоћа. Радо бих тамо био остао, али дали су ми неке прашкове и послали назад у команду, оданде су ме послали у шуму да радим на буковој грађи [...]”. На дан напада на Србију (6. октобра) радио је опет на истовару робе на Дунаву, али је убрзо послат у Параћин, где је радио на претовару са ускотрачне на широкотрачну пругу. Половином октобра дошао је у Тополу, где је радио на копању ровова. Исхрана је била тако лоша да се Мажик са саборцима сналазио на неубичајен начин: „за сат времена смо имали и меса, момци су наине уловили и испекли пса”.⁶⁴

У Ђевђелији је Јозеф Шрамек и даље радио као болничар и тамо му се допадало пошто је хране било у изобиљу. Почетком маја послат је на рад у близини Ргошта, где је са групом заробљеника градио пругу кроз високе стеновите планине. Рад је био изузетно тежак и опасан. Радило се на склиским стенама које је често требало пробијати динамитом, а експлозије су узроковале много повреда. До октобра су тунели и мостови били готови а Шрамек је за то време имао дужност да се постара за заробљеничку храну, која је била доста обилна и солидна. Из отаџбине је добивао новац, а у Србији је трговао храном и тако је стекао довољно средстава да се за зиму опскрби новим њебетом и капутотом. Почетком октобра, услед видљивих бугарских припрема за напад, поједини

⁶³ *Horáždovický obzor* 12 (2014) 15.

⁶⁴ *Křečovičké listy* 27 (2009).

заробљеници почели су да беже у Бугарску. Речима команданта одреда да Бугари само „играју” неке маневре, Шрамек није поверовао.⁶⁵

Марш према југу и албанска голгота

Аустроугарске и немачке трупе започеле су велику офанзиву против Србије 6. октобра 1915. године а бугарске снаге су им се придружиле недељу дана касније. Власти Краљевине Србије започеле су евакуацију, која је подразумевала и премештај ратних заробљеника. Србија је настојала да издејствује пребацивање заробљеника железницом до Солуна, где би их прихватили француски бродови. Аустроугарска дипломатија извршила је притисак на грчку владу да то не прихвати и тражено је да они остану у Грчкој. Како је грчка влада то одбила не желећи да сноси трошкове њиховог боравка, план је пропао. Осим тога, бугарске трупе су у октобру окупирале део југоисточне Србије и тиме су онемогућиле железнички саобраћај са Грчком. Једину преосталу алтернативу представљао је пут преко Црне Горе и Албаније до лука Драч и Валона, где би италијаснке снаге бродовима евакуисале српску војску и ратне заробљенике. Испоставило се касније да су Драч блокирале аустроугарске снаге, те су заробљеници преусмерени на Валону, где је многе затекла смрт због дугог чекања на укрцавање, пошто капацитети луке нису могли да приме толико људи одједном.⁶⁶

Осим проблема са одређивањем тачне трасе повлачења, евакуација заробљеника, и према оцени српских власти, започела је сувише касно и била је лоше организована. Тадашњи командант Заробљеничке команде, потпуковник Стеван Шапинац, присећао се: „Док су се за време затишја сви отимали да узму себи на службу заробљенике, наједанпут су ти несрећни људи постали за све велики терет, па чак и опасност. Сваки је грабио да их се што пре отресе, и тад су заробљеници почели стизати у Ниш као после рудничке офанзиве!”⁶⁷

Помало хаотичног стања присећао се и Рудолф Прохаска. Официре–заробљенике је Паункович обавестио тек након бугарског упада у Србију

⁶⁵ Јозеф Шрамек је очигледно радио на изградњи пруге између Књажевца и Сврљига, где су се заробљеници и радници пробијали кроз стене Сврљишких планина. *Denik zajatce*, 19–24.

⁶⁶ В. Нрабак, *нав. дело*, 184–199; И. Ђуковић, *нав. дело*, 139–141, 154.

⁶⁷ С. Ђаринас, *нав. дело*, 298.

„да идемо пешке на запад преко Косовог Поља, и да ћемо ићи у Солун и онда у Француску. Бугари наводно већ имају нашу железницу у својим рукама, али наши ће их избацити из земље, а до тада ми ћемо већ бити ван Ниша. Због тога су се многи наљутили, да су нас могли још одавно преместити, да смо могли одавно већ бити у Француској или где год”. Тек 19. октобра 1915. године официрски заробљенички одред напустио је Ниш упутивши се преко Приштине у Призрен. На том путу је хране било довољно и свугде се могло куповати и за папирни новац. Из Призрена су пошли 12. новембра у планине Албаније и од тада су скоро сваког дана падали киша или снег. Као официрима настојало им се обезбедити преноћиште по локалним кућама, али су ипак често ноћили у хладноћи под шаторима. Кретали су се уским, мокрим и склиским путевима, на којима су се мимоилазили с колонама које су носиле канадско брашно према северу. Глад је била огромна а залиха хране није било. Нешто се могло купити од локалних Албанаца, али само за сребро или никл, тако да су заробљеници често јели и животиње угинуле на путу. Недељу дана након одласка из Призрена стигли су у Дебар, лепо и доста велико место: „На поплочаним улицама светле петролејске лампе, куће су лепе и угледне”. Након неколико дана одмора кренули су у Охрид и на путу наишли на мноштво напуштених аутомобила, артиљерије и осталог тешког материјала које су српски војници морали оставити. Пут су поправљали заробљеници, махом Чеси, за које се Прохаска чудило како су добро одевени и чак ухрањени. У Охриду су били један дан и одмах су пошли за Битољ, где је требало да се укрцају на железницу за Грчку. Након једног дана марша колона се морала вратити пошто су Бугари заузели Битољ. Поново у Охриду, заробљеници су куповали све чега је било да направе залихе за пут. Прохаска је тада потрошио доста злата које је зарадио сликајући у Нишу. На путу од Струге до Елбасана хладноћа и глад су били ужасни, а дисциплина је попуштала. Више нису добијали хлеб, већ само брашно. Стражари су добрим делом нестали и свугде су се могли видети заробљеници како сами лутају и траже прави пут. Прохаска се присећао да су у Елбасану двојица заробљеника одлучила да мало зараде продајући псећи гулаш: „Момци нису имали ни динара, а овако су си помогли ка парама. Паса је овде, као на читавом Балкану, било свугде; купили су и мало пасуља и већ почели посао”. Убрзо су заробљеници сазнали да морају до Валоне. Пут је био дугачак, мочваран и пун препрека. У близини Фијере 11. децембра наишли су на Италијане који су их преузели и касније укрцали на пароброд у близини Валоне.

Заробљеници–официри напoкoн су били спасени, сваки у бродској кабини на сопственом кревету и једном жељом: „Сна, само сна”.⁶⁸

Заробљеници из Ваљева почели су да се евакуишу одмах након аустроугарског напада, али су као последњи пошли санитарски радници, међу њима и Јарослав Јанда, тек 19. октобра 1915. године. Пут га је одвео преко Чачка, где је последњи пут спавао под чврстим кровом, до Приштине, где је потрошио последњи новац за куповину неколико кромпира. У Призрен заробљеницима није допуштено да уђу, већ су морали да спавају на оближњем гробљу – свако између два гробна места. На две недеље дугом маршу до Дебра стално је падала киша, било је хладно, ноћу мраз, а хране нигде: „На следећем маршу сам са пута скупљао зрна кукуруза, ваљда су испадала из неког бушног џака. Брашна више нисам имао, кувати нисам имао шта, тако су ми та тврда некувана зрна пријала као да су бадеми”. Месо угинулог или убијеног магарца представљало је праву гозбу. Многи нису издржали и остали су замрзнути у положају у којем су заспали. Заробљеници су се пред пут договорили да сами именују наследнике своје скромне имовине међу сапутницима и друговима. Одустали су од претходне праксе да заоставштину шаљу у отаџбину преко дежурног заробљеника – нису му веровали. Заробљеници су до хране долазили трговином са локалним становништвом. Мењали су шта су имали: одећу, ножеве, сатове и сличне ствари, али најбоље су ишле кошуље и доњи веш. Набављена храна скоро увек је била иста – кукурузно брашно и хлеб. На путу од Струге до Елбасана, код преласка реке Шкумбе, Јанда је морао да чека три дана по зими и ветру због превеликог оптерећења моста. Заробљенике нису пустили ни у Елбасан, ни у Тирану, нити у Драч – увек су логоровали на пољима ван насеља, али је појединцима успевало да ипак дођу до града и тргују робом. Најгори део пута био је од Драча до Валоне, пошто се цео предео због обилних киша и снега претворио у мочвару а хране је било све мање што је узроковало огроман број мртвих. Јанда је до Фијере дошао 15. децембра, где су и њега преузели Италијани и два дана касније укрцали на брод за Асинару.⁶⁹

Истим путем као Прохаска и Јанда ишао је и Карел Боуше. И он је продавао кошуље, скупљао гране, смрзавао се од хладноће. Када је са друговима марширао Албанијом „Купили смо си два ока пасуља, т.ј. нешто преко 2 кг. Сваки дан, увек ујутро, у подне и увече, избројали смо

⁶⁸ R. Procházka, *нав. дело*, 175, 183–184, 250–407.

⁶⁹ *Моје vzpomínky*, 49–74.

свакоме од нас у шољу 5 пасуља које смо скували у неславној води. То је била наша храна отприлике месец и по”. У Асинару је стигао тачно на Нову годину, после пет дана пловидбе.⁷⁰

Цео октобар 1915. године Јозеф Мажик провео је правећи ровове у долинама Велике и Западне Мораве. Исхрана се сводила на брашно, ноћило се под ведрим небом. Почетком новембра упућен је према Приштини и Призрену. На путу су се заробљеници настојали огрејати скупљеним грањем: „[...] ко је имао секиру, тај је био богаташ. Томе је свако давао све, што је било код нас од вредности, само да му је позајми”. Многи нису издржали и остали су изгладнели и смрзнути да леже уз сам пут. У албанским планинама Мажик се изгубио, али је успео да купује нешто хране, чак и да преспава по кућама локалних Албанаца и на крају је некако дошао до Дебра. Тамо је купио месо с гомиле угинулих коња и понео га на пут до Струге, где је почетком децембра стигао и пронашао своју јединицу. Пошто су његову чету користили за рад, Мажик се удаљио и у Елбасан пошао сам. Време је било боље, али је глад била страшна: „Зато сам псића намамио, убацио у ћебе и ишао даље; али како се борио, отишао сам до канала, тамо сам га убио и могу рећи да ме је спасао следећих дана, пошто ништа нисмо добијали”. У Драчу, где је стигао 7. децембра, неки заробљеници су убили магарца српског команданта. Многи су кривци ухваћени, а Мажик је са лешине успео да украде „[...] срце, џигерицу, комад меса и одпузао сам до мора, где сам то одмах кувао”. На мочварном и тешком путу до Валоне Мажик је први пут поменуо лоше понашање српских војника. Неки регрути су му украли јело а заробљеници су стално добијали батине. Храна је недостајала до те мере да „Ти срећни од тих несрећника, који су ипак преживели, причали су нам да су јели и мртве – један другог – или чак и себе саме, тако да су многи имали прсте оглодане”. Код Валоне су га преузели Италијани и послали у логор на обали. Данима је под ведрим небом и на олуји чекао на укрцавање, све док 16. децембра није кренуо ка Асинари на броду „Америка”.⁷¹

У Књажевцу је Јозеф Шрамек, као и остали заробљеници, добио 16. октобра 1915. године наређење да „бежи” пред Бугарима: „Огромна процесија, заробљеници, Срби, цивили, читава секција, сви беже кроз тунеле – главни пут до Ниша је пресечен”. Након тешких маршева по киши и са мало хране стигао је у Призрен 2. новембра, где се одмарао

⁷⁰ *Horáždovický obzor* 5 (2015) 17; 7 (2015) 12.

⁷¹ *Křečovičké listy* 28 (2009); 29 (2010); 30 (2010); 31 (2010).

два дана. Пут је даље водио кроз планине Албаније, где је уобичајено следовање било један хлеб на два дана, а Шрамек се присећао да је био срећан што је имао доста сребрног новца којим је докупљивао храну. У Дебар је стигао 8. новембра и ту је додељен чети за изградњу путева. Слдовање је било мизерно, $\frac{1}{4}$ хлеба на три до четири дана. И ту је куповао од Албанаца храну, односно углавном је размењивао одећу за храну. У Елбасан је стигао 21. новембра и ту је остао до 2. децембра. Пошто је имао новца, добро се сналазио, те је плаћао храну и за свог друга који је дошао неколико дана касније. На путу према Драчу видео је и колону заробљеника–официра који су били „раздерани, оронули, гладни, међу њима и надпоручници”. Поред њих „хиљаде и хиљаде заробљеника прође дневно, сваки одрпан, бос, више налик циганину, просе, краду, и сваки гледа само напред, ка мору, ка ослобођењу”. Многи су умрли на путу, неке су убили и Албанци приликом покушаја крађе: „Заробљеници пролазе земљом као бандити, обијају ноћу куће, краду стоку, перад, кукуруз. Ризикују живот, многе их Арнаути убију, многи умиру од глади по јаругама и мочварама. То више нису људи, то је звер, гладна, која убија сопственог пријатеља за комад хлеба”. До Фијере и реке Војуше стигао је 17. децембра, али је она толико набујала да се није могла прећи. У свега неколико дана стотине људи је изгинуло приликом преласка реке. Шрамек је дошао на ред тек 28. децембра, пошто што продао сав веш, ћебе, и потрошио сав новац да би купио нешто хране. У дневнику је на тај дан прибележио: „Хвала богу, спашени смо! Збогом! Проклета Србијо!” Два дана касније укрцао се на „Арменију” и кренуо према Асинари. Према његовим записима, српски војници–стражари били су веома груби и неумољиви. Често су тукли и поткрадали заробљенике. Шрамеку се посебно урезао у сећање командант Жижковић, човек суров, наводно грамзив, који је тукао без разлога и једном приликом чак убио заробљеника.⁷²

* * *

Сведочанства о заробљеничком животу у Србији, која су саставили бивши аустроугарски заробљеници чешког порекла, откривају сву комплексност тог контроверзног питања. Српске власти настојале су да се према заробљеницима опходе у складу с преузетим међународним

⁷² *Deník zajatce*, 25–46.

обавезама и, сходно томе, да успоставе стабилну мрежу заробљеничких логора и функционално управљање свих пратећих сегмената. Немајући претходног искуства и очигледно потцењујући како потенцијалан број заточеника, тако и целокупну сложеност управљања таквим системом, надлежни органи српске државе нису успели да се изборе са озбиљним проблемима који су се почели појављивати од самог почетка рата. Резултат лоше припреме и процене био је неуједначен и нестабилан образац третмана и општих животних услова заробљеника у Србији. Као што се испоставило већ приликом заробљавања, није било свеједно да ли је заточеник био официр или подофицир, или пак обичан војник. Санитетски радник, дефицитаран и у време мира, могао је да рачуна на сасвим пристојан третман и настављање посла. И време заробљавања није било небитно. За разлику од Прохаске, Мажик почетком децембра није имао привилегију да се вози возом од Крагујевца до Ниша, али Карел Боуше свега десетак дана касније јесте. Јозеф Шрамек у Ниш није ни послат, већ одмах у Скопље. Политичка опредељеност заробљеника такође је могла да игра одређену улогу у односима са српским властима, како сведоче и случајеви Рудолфа Прохаске и Карела Боуше.

Заједничка црта свих успомена на зиму 1914/15. јесу страшни призори узроковани колапсом система заробљеничких логора и појавом епидемије пегавог тифуса. Неорганизованост, оскудица у храни, недостатак смештаја, лекара и лекова, смрт на сваком кораку – карактеристике су тог периода. Највећа преокупација свих заробљеника била је пре свега храна. Добијали су је редовно, али у доста малим количинама и често веома једноличну. Хигијенски услови углавном су били лоши, и то пре свега тамо где је био смештен велики број заробљеника. Лекарска помоћ била је оскудна због мањка лекова и особља. У недостатку кадрова, заробљеници су тада масовно узимани за испомоћ по болницама а многи су упућивани и на принудни рад (претовар робе, копање ровова итд.). Упркос тој општој слици, постојале су значајне разлике од места до места. У Нишу је заробљенички логор за официре увек био боље снабдевен и опремљен од смештаја за обичне војнике, а смртност у њему изузетно ниска. Ситуација у Ваљеву такође није била толико драматична као у другим местима у Србији, па је Јарослав Јанда ту проживљавао тежак, али подношљив период. Исто-времено, у Нишу, Смедеревској Паланци, Неготину, Скопљу и Ђевђелији услови живота су били страшни. Тамо су болести, у комбинацији са слабом исхраном, однеле безброј живота.

Према сведочанствима чешких заробљеника, прилике су се значајно промениле доласком пролећа и лета, те јењавањем епидемије тифуса. Иако је набавка хране остала и даље главна преокупација, ипак је јеловник постао обилнији. Почеле су да стижу и пошиљке новца из отаџбине (очигледно последица оснивања „Обавештајног уреда“). Свугде су успостављени ред, дисциплина и, пре свега, елементарни хигијенски услови. Огроман број заробљеника упућен је на неку врсту принудног рада, који је био углавном тежак, али и плаћен. Међународна мисија, која је на лето дошла у инспекцију у Србију, очигледно није претеривала када је услове описивала као задовољавајуће. Упркос општем побољшању услова, разлике су остале. Прохаска се током пролећа слободно шетао Нишом и продавао је своје слике. Јанда је у Ваљеву уживао у доста великој слободи и скоро изобиљу хране. Јозеф Мажик, пак, напорно је радио на доковима Прахова, док је Шрамек уз много муке пробијао тунеле и градио пругу по Сврљишким планинама. Наводно, према речима самих заробљеника, најгоре су пролазили они који нису радили ништа, већ су само чекали исход рата по логорима. Сви аутори успомена слажу се да је заробљеницима боље услове могао обезбедити новац, за који се у Србији могло купити готово све. Многи га, међутим, нису имали.

Хладноћа и глад – смртоносна комбинација, која је однела неутврђен број живота – представљале су две главне преокупације свих заробљеника током повлачења кроз Албанију. Разлике у условима, међутим, постојале су и у том периоду. Српске власти су за заробљенике–официре скоро увек проналазиле преноћиште у кућама и обезбеђивале су храну. Јозеф Шрамек, који је радио на поправци путева, имао је више хране и боље услове од многих његових сабораца, обичних војника, који су само марширали и чекали где ће их скућити и шта ће добити за јело. Упркос страшној зими, снегу, киши и глади, дугачак пут од Призрена до Елбасана у успоменама заробљеника није описан на тако драматичан начин као краћа траса од Драча до Валоне. Тек ту, на самом крају путовања, почели су масовније крађе, преваре, међусобна превирања, физичко насиље, а по неким индицијама чак и канибализам. Изгледа да су и дисциплина и понашање српских војника ту посустали.

Аутори српским властима углавном нису приписивали тенденције ка дискриминаторској политици и констатовали су да је лоша ситуација задесила све – цивилно становништво, српске војнике и заробљенике. Хладноћа, глад и тифус нису бирали жртве по националности. Аутори се присећају Срба–цивила као веома скромних, чак сиромашних људи, с којима нису имали конфликте. Напротив, многи су међу становништвом

стицали нова познанства и склапали послове. Српски војници, пак, описани су као доста строги, понекад и насилни, али у суштини флексибилни и кооперативни. Према Прохаски, најгори су били жандари, навикнути да деле батине без расправљања. Занимљиво је да је најнегативније о српским властима писао Јозеф Шрамек. Разлог за то вероватно лежи и у великим очекивањима самог Шрамека пред италијанско заробљеништво. Међутим, убрзо је доживео разочарање и у више наврата резигнираним тоном је констатовао да је ситуација на Асинари била скоро као у Србији. Остали аутори, који су писали по сећању, негативне појаве и искуства углавном оправдавају општом ситуацијом и чињеницом да ни Србима није било много боље. Временска дистанца, сазнања о злочинима које су аустроугарске трупе починиле у Србији, политичка клима југословенско-чехословачког пријатељства у међуратном периоду и суочавање са чињеницом да су ратни заробљеници у Европи имали често много горе судбине од њихових, очигледно су утицале и на перцепцију прилика у српском заробљеништву. Аутори, међутим, не прећуткују пропусте и грешке српских власти, само их стављају у један шири контекст који општу слику чини мање негативном. Чак и Шрамек, врло строг и негативно настројен према Србима, често изражава искрено саосећање са судбином српских војника и цивила и ниједном не показује да однос према заробљеницима посматра као циљано и институционално дискриминаторски, каквим га је приказивала аустроугарска пропаганда.

Опште прилике заробљеничког живота свакако су биле веома тешке и многе проблеме је било могуће предупредити. Српске власти, међутим, нису биле спремне ни логистички, нити материјално за изазов онаквих размера с каквим су се суочили заробљавањем десетина хиљада војника у јесен 1914. године. Заробљеницима је у Србији омогућена слобода кретања и деловања без преседана у Европи током Првог светског рата. Услови живота, као и преживљавање умногоме су зависили од личних способности заробљеника, њихових финансијских могућности, а понекад и од чисте среће.

Nino Delić

**AUSTRO-HUNGARIAN PRISONERS OF WAR OF CZECH ORIGIN
IN SERBIA 1914–1915. DIFFERENT EXPERIENCES AND PERCEPTIONS.**

Summary

Serbia kept tens of thousands of Austro-Hungarian soldiers as prisoners of war (POWs) in various camps or forced labor corps across the country during World War I. The Austro-Hungarian propaganda accused Serbia of treating the POWs in an inappropriate way, but international inspections stated the opposite. Five former POWs of Czech origin wrote some kind of memoirs after their return home. In the parts concerning their stay in Serbian captivity, they all indicated that the Serbian POW system suffered from serious problems in the organization and the deficiency of accommodation capacities and supplies. The typhus epidemic in winter 1914/15 spread quickly among the prisoners due to bad hygiene conditions and caused high mortality rates. Nevertheless, the conditions did not differ too much from the situation of the domestic population. POWs in Serbia suffered from the lack of food and clothing, but so did the Serbian soldiers too. Officers-prisoners were treated considerably better than ordinary serviceman, including the domestic ones. The POWs were given a unique freedom of movement and action. Forced labor was hard, but paid. Money could significantly improve the conditions of life, but not all POWs had the opportunity to obtain it. Serbian guards and soldiers were presented as harsh, sometimes even fierce, but without any sign of institutionalized violent behavior or deadly intentions. The conditions of life during the war were tough, and survival depended often on the personal abilities and talents of the prisoners, and a bit of luck as well.

Keywords: Austria-Hungary, Serbia, World War I, 1914–1915, prisoners of war, Czechs, camps, typhus, retreat through Albania.